

У

кантэксте гістарычнай памяці

Юрый БОНДАР, рэктар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, кандыдат палітычных навук, дацэнт

Ва ўмовах сучасных глабалізацыйных і культурных выклікаў выхаванне ў асобы патрыятычных пачуццяў і перакананняў з'яўляецца важнейшай задачай дзяржавы па рэалізацыі яе інтарэсаў, умацаванні суверэнітэту, забеспячэнні прагрэсу. Як неаднаразова падкрэсліваў Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнка, патрыятызм – стрыжань ідэалогіі нашай дзяржавы, рухавік сацыяльнай мадэрнізацыі, гарант стабільнага развіцця. Ён грунтуецца на цэласным зборы ідэй, ідэалаў і норм, якія інтэгруюць грамадства, умацоўваюць грамадзянскую адказнасць і асабістае дачыненне да лёсу краіны. Суветная гісторыя захавала на стагоддзі гераічныя дзеянні і незваротныя страты савецкага народа на фронце і ў тыле ворага. Нязгасная памяць аб трагічных падзеях мінулага падштурхоўвае нас да разваг пра каштоўнасць жыцця, перабудову свету на справядлівых пачатках, пра вытокі і сродкі папярэджання варажасці і канфліктаў паміж народамі і дзяржавамі.

У памяці міралюбівага чалавецтва як сімвал суветна-гістарычнага значэння захоўваецца нязгасны подзвіг савецкага народа ў Вялікай Айчыннай вайне. Разам з тым гэтая памяць – урок, папярэджанне тым, хто імкнецца перапісаць гісторыю, фальсіфікуючы ролю СССР у разгроме фашызму, хто скіраваны да геапалітычнага панавання.

Гістарычная памяць грамадства – гарант яго стабільнасці і духоўна-маральнага здароўя. Веданне мінулага сваёй краіны праз гісторыю «малой Радзімы», сям'і, продкаў – гэта той фундамент, на якім будуюцца нацыянальная і культурная ідэнтычнасць чалавека, яго ўсведамленне сябе і свайго месца ў грамадстве і ў часе. Як падкрэсліў

Прэзідэнт Беларусі ў адным з Пасланняў беларускаму народу і Нацыянальнаму сходу, «рух наперад немагчымы без шчырай любові да Радзімы, зямлі продкаў, да свайго народа. Патрыятызм праўляецца не ў словах і лозунгах, а ў жыццёвай пазіцыі чалавека, яго паўсядзённай працы. У тым, што ён жыве не толькі для сябе, але і для сваёй Айчыны» [1].

Любоў да Радзімы Францыск Скарына лічыў самым высокім духоўным пачуццём чалавека. Як адзначаў Якуб Колас, няма ў чалавека нічога больш прыгожага і даражэйшага за Радзіму. У гэтых думках заключаны глыбокі сэнс. Стаць цывілізаваным немагчыма па-за Радзімай, не зазнаўшы любові да яе, павагі да яе гісторыі і культуры, без дзейнага ўдзелу ў вырашэнні яе праблем і цяжкасцей.

Патрыятычнае выхаванне, фарміраванне ў моладзі гістарычнай памяці – адзін з прыярытэтных напрамкаў дзейнасці Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў [2; 3; 4; 5]. Педагагічны калектыў улічвае ў адукацыйна-выхаваўчым працэсе своеасаблівае гісторыі і культуры Беларусі, якая знаходзіцца на памежжы Усходу і Захаду Еўропы і прайшла доўгі і складаны шлях да дзяржаўнага суверэнітэту, на працягу стагоддзяў была арэнай ваенных дзеянняў, зведала спусташэнні, акупацыю, генацыд, тэрытарыяльныя страты і перакройванне межаў.

ПРА АЎТАРА

БОНДАР Юрый Паўлавіч.

Нарадзіўся ў 1973 годзе ў Мінску. Скончыў юрыдычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1997), Акадэмію кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь (2007).

З 2001 года – выкладчык, старшы выкладчык, дацэнт кафедры культуралогіі, першы прарэктар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.

З лютага 2013 года – рэктар, прафесар кафедры культуралогіі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.

Кандыдат палітычных навук (2006), дацэнт (2009).

Аўтар цыкла артыкулаў і дакладаў, манаграфіі пра станаўленне палітычнай навукі ў пераходных грамадствах, суаўтар дзвюх версій вучэбна-метадычнага комплексу па паліталогіі.

Сфера навуковых інтарэсаў: тэорыя, метадалогія і гісторыя палітычнай навукі, тэндэнцыі яе эвалюцыі на постаўсавецкай прастору, дзяржаўная культурная палітыка, сацыякультурная дынаміка ў Рэспубліцы Беларусь, парадыгмы гуманітарнай адукацыі, метадалагічныя праблемы сацыялізацыі і інкультурацыі студэнтаў ва ўстановах вышэйшай адукацыі.

У вучэбна-выхаваўчым працэсе акцэнт уецца ўвага студэнтаў на галоўных падзеях і пытаннях гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, якія фальсіфікуюцца некаторымі даследчыкамі і ідэолагамі, на вытоках мужнасці і гераізму савецкага чалавека, пытаннях, што даюць магчымасць усвядоміць прычыны, падзеі, вынікі і ўрокі проціборства з фашыстамі.

Прыемна ўсведамляць, што нашы маладыя грамадзяне, валодаючы ведамі аб ваенным ліхалецці па падручніках і творах мастацтва, праяўляюць жывую цікавасць да гераічных і трагічных старонак гісторыі свайго народа. Напярэдадні вайны Беларусь спазнала тэрытарыяльныя змены, зрабілася памежнай тэрыторыяй, прыняла на сябе першы ўдар. Потым краіна апынулася пад акупацыяй, стала арэнай генацыду, а яе зямля – інтэрнацыянальнымі могілкамі. З другога боку, Беларусь – краіна партызанскага і падпольнага руху, які адцягваў значныя сілы германскіх войскаў. Беларусь, як і іншыя рэспублікі СССР, – адна са стваральніц Перамогі. Трэцяя частка яе насельніцтва загінула, абараняючы Радзіму. Унёсак нашай рэспублікі быў належна ацэнены сусветнай супольнасцю – яна стала адной з краін – заснавальніц ААН.

Важным складнікам выхаваўчай работы становіцца тлумачэнне праблем, якія сёння з'яўляюцца прадметам навуковых і ідэалагічных спрэчак. Гэта эпизоды дыпламатычнай гісторыі даваеннага перыяду і факты, што расказваюць пра складанасці

адносін СССР і еўрапейскіх краін, падзел сфер уплыву і рэальныя геапалітычныя інтарэсы дзяржаў у перадваенны і пасляваенны час, сведчаць пра адказнасць фашысцкай Германіі за падрыхтоўку і развязванне вайны і пераконваюць у вышальнай ролі СССР у разгроме агрэсараў.

Для выхавання грамадзяніна і патрыёта стварэнне гістарычных міфаў з лакароўкай, гэтак жа, як і існаванне белых плямаў, – надзвычай дрэнны і небяспечны сродак. Як паказала практыка перыяду разбурэння СССР і станаўлення постсавецкага грамадства, гістарычныя замоўчванні і фальсіфікацыі не зніклі бяспследна [6]. Яны пакідалі пасля сябе гістарычны і грамадзянскі негатывізм, цыннізм, недавер, цяжкі псіхалагічны шок і абражалі людзей, якія давяралі прачытанаму і пачутому. А яшчэ – калі праўду не скажа той, хто павінен, яе скажа іншы, але паднясе так, як яму патрэбна. Без разумення праблем, трагедый і нават «непрыгожых» эпизодаў нельга ўсвядоміць, наколькі было цяжка ў свой час як дзяржаве, так і людзям, а ведаючы – зразумець і асэнсаваць.

Сапраўдны патрыятызм – гэта пачуццё нацыянальнага гонару, якое ўзвышае чалавека, гэта любоў да Айчыны, шчырае імкненне справамі ўмацоўваць дабрабыт дзяржавы, рэалізоўваць яе інтарэсы, трансліраваць і ўзбагачаць яе каштоўнасці. Патрыятызм праяўляецца не толькі ў экстрэмальных жыццёвых абставінах. Як феномен культуры і фундаментальная якасць асобы ён шматгранны і заяўляе пра сябе ў жыццёвай палітры ўчынкаў, сацыяльна карысных, творчых і прадуктыўных дзеяннях. Абарона і ўмацаванне культурнага іміджу дзяржавы; павага да гісторыі і духоўных каштоўнасцей народа; непрыманне нацыяналістычных пагроз і выклікаў, радыкалізму і экстрэмізму; садзейнічанне прагрэсу грамадства і грамадзянскай згодзе – вось на якую жыццёвую і прафесійную пазіцыю мы нацэльваем нашых навучэнцаў.

Да актывізацыі маральна-патрыятычнага выхавання, абнаўлення асобна-прафесійнай падрыхтоўкі будучых спецыялістаў падахвочвае і аб'ектыўная рэальнасць з такімі праявамі, як трагічныя падзеі ва Украіне і іншых дзяржавах; дэструктыўныя, непрадказальныя працэсы ў шматпалярным свеце; крывадушна закамфляваная рэалізацыя ЗША і іх сатэлітамі ідэалогіі глабалізму.

▼ У час заняткаў у Беларускам дзяржаўным універсітэце культуры і мастацтваў

Калектыў універсітэта паспяхова рэалізуе інавацыйную мадэль фарміравання кампетэнтнасці спецыяліста. Яе каштоўнасць змест заключаецца ў далучэнні студэнтаў да дэмакратычнай культуры паводзін і адносін, стымуляванні іх неярпімасці да праяў нацыяналізму, павагі да культуры народаў, краін і рэгіёнаў свету, гатоўнасці рэальнымі справамі памнажаць дасягненні і пераадоўваць праблемы нашага грамадства [2].

Мы зрабілі правільна, зарыентаваўшы адукацыйна-выхаваўчы працэс на фарміраванне спецыяліста, адаптаванага да патрэб сацыяльнай мадэрнізацыі Беларусі, запягтаў інфармацыйнай эпохі, дзяржаўнай палітыкі і ідэалогіі.

У той жа час, па нашых назіраннях, пастаянна ўзрастае цікавасць студэнтаў да нацыянальных традыцый, рэалій быцця, узораў гераічных здзяйсненняў савецкага чалавека ў Вялікай Айчыннай вайне і ў цяжкія гады аднаўлення народнай гаспадаркі. Да месца адзначыць таксама, што мадэрнізацыя нашага грамадства з яе дасягненнямі, праблемамі і цяжкасцямі ўспрымаецца маладымі грамадзянамі з разуменнем, жаданнем спазнаць ісціну, абапіраючыся на сукупнасць дакладных фактаў.

Укараняючы ў Беларускім дзяржаўным універсітэце культуры і мастацтваў аптымальную адукацыйную мадэль, мы паступова выпрацавалі алгарытм дзеянняў, спрыяльных для патрыятычнага выхавання. Гэта своеасаблівыя лапцужок: аздароўленне культурнага асяроддзя ўніверсітэта – укараненне інтэрактыўных метадаў вучэбна-пазнавальнай дзейнасці – удасканаленне форм ідэйна-выхаваўчай і культурнатворчай працы – комплекснае развіццё якасцей асобы спецыяліста – прыцягненне студэнтаў да грамадскай дзейнасці – стымуляванне якаснага навучання і самаадукацыі [2; 7].

Апрабацыя гэтага алгарытму ва ўніверсітэце пераконвае ў тым, што найбольш плённы сродак выхавання патрыятычных пачуццяў і ідэйнай перакананасці – канструктыўны дыялог у абмеркаванні гісторыі, тэорыі, тэндэнцый і праблем айчыннай культуры, яе ролі ў ажыццяўленні дзяржаўнай палітыкі рэформ.

Прынцыпова важна, каб дыялог адлюстроўваў непарыўную ўзаемасувязь тэорыі і практыкі, заахочваў да зацікаўленага асэн-

▲ Спектакль
«Заўтра была вайна»

савання дынамікі сацыяльна-культурнага развіцця беларускага грамадства, папаўняў багаж інавацыйных ведаў, навыкаў і ўменняў будучага спецыяліста. З цікавасцю ўспрымаюцца студэнтамі творча-пошукавыя заданні, звязаныя з сучаснай рэчаіснасцю, напрыклад такія, як аналіз стану і зместу нацыянальнай культуры; удасканаленне тэхналогій кіравання культурнымі працэсамі; выяўленне тэндэнцый і заканамернасцей трансфармацыі беларускай культуры ва ўмовах глабалізацыі; аптымізацыя інфармацыйна-камунікацыйнай дзейнасці ўстаноў культуры; пошук навукова абгрунтаваных арганізацыйна-кіраўнічых рашэнняў у канкрэтных прафесійных сітуацыях і абставінах; паляпшэнне камунікацыйнага кадраў культуры з інстытутамі дзяржавы і грамадства.

Аптымізуе нашу сістэму патрыятычнага выхавання супрацоўніцтва з замежнымі партнёрамі, такімі вядучымі ўстановамі вышэйшай адукацыі, як Маскоўскі дзяржаўны інстытут культуры, Санкт-Пецярбургскі дзяржаўны інстытут культуры, Кіеўскі нацыянальны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, Дзяржаўны інстытут мастацтваў і культуры Узбекістана, Казахская нацыянальная акадэмія мастацтваў імя Т.К. Жургенава і інш. Невыпадкова ў гэтым годзе Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў сумесна з Маскоўскім дзяржаўным інстытутам культуры праводзіць расійска-беларускую навукова-практычную канферэнцыю «Вялікая Айчынная вайна:

гістарычная памяць і сучасныя падыходы да даследавання», асноўныя тэматычныя блокі якой уключаюць такія кірункі, як «Маральнае значэнне Перамогі над фашызмам», «Вялікая Айчынная вайна і ідэалагічныя фальсіфікацыі гісторыі», «Сучасныя ваенна-гістарычныя даследаванні».

Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Культура. Навука. Творчасць», што традыцыйна праводзіцца ва ўніверсітэце, сёлета таксама прысвечана 70-годдзю Перамогі савецкага народа ў Вялікай Айчыннай вайне. З дакладамі, прысвечанымі сацыякультурным і духоўна-маральным аспектам Перамогі, увасаблена ў мастацкай творчасці подзвігу савецкага народа ў вайне, выступаць вядомыя беларускія і замежныя навукоўцы: гісторыкі, палітолагі, філосафы, мастацтвазнаўцы, літаратуразнаўцы.

Вынікі сацыялагічных апытанняў студэнтаў, нашы пастаянныя навучальныя і пазавучэбныя зносіны з імі паказваюць патрыятычную настроенасць, пазітыўнае стаўленне беларускай моладзі да нацыянальнай культуры і гістарычнага мінулага свайго народа.

Неабходна падкрэсліць значэнне шматгадовага выкладання ва ўніверсітэце курса «Вялікая Айчынная вайна савецкага народа ў кантэксце Другой сусветнай вайны». Гэты курс – мацнейшы сродак грамадзянскага выхавання студэнтаў. Дзякуючы новым распрацоўкам сучаснай гістарычнай навукі, разгляду розных пунктаў гледжання, дэманстрацыі кінаматэрыялаў студэнты маюць магчымасць нібыта апынуцца ў ваеннай эпосе, перажыць яе трагічныя моманты, па-іншаму спазнаць сябе і свет, у якім жывуць. Важна, каб маладыя людзі зразумелі, што паглыбленне ведаў, самаадукацыя, супастаўленне звестак з розных крыніц інфармацыі – гэта сродак супраць фальсіфікацый і маніпулявання свядомасцю.

Эфектыўным сродкам як навучання, так і выхавання з моцным уздзеяннем на пачуцці стала напісанне ў рамках выкладаемага курса творчага задання – «Вялікая Айчынная вайна ў гісторыі маёй сям'і», што дазволіла праз гісторыю асобы, сям'і, вёскі ці горада далучыцца да гісторыі дзяржавы. Студэнты ўніверсітэта, якія праходзяць падрыхтоўку па спецыяльнасці «музеязнаўства», маюць магчымасць працаваць з аўтэнтчнымі

гістарычнымі матэрыяламі, дакументамі, артэфактамі ў Дзяржаўным музеі гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, што дапамагае на практыцы атрымаць новыя веды.

Важным напрамкам патрыятычнага выхавання ў сценах універсітэта з'яўляецца арганізацыя мерапрыемстваў, прысвечаных памятным датам ваеннай гісторыі краіны. Так, кафедра беларускай філалогіі і сусветнай літаратуры праводзіць конкурсы на лепшы мастацкі твор пра Вялікую Айчынную вайну, разнастайныя мерапрыемствы адбываюцца ў рамках фестывалю мастацтваў «Арт-мажор» у Беларускай дзяржаўнай філармоніі, Беларускай акадэмічным музычным тэатры, Маладзёжным тэатры-эстрады, мастацкай галерэі «Універсітэт культуры» і інш. Асаблівы рэзананс выклікалі тэматычныя мерапрыемствы, такія як тэатралізаваны мітынг-канцэрт «Касцёр памяці», канцэрт «Партызанскай агітбрыгады», тэатралізаваны святочны канцэрт «Боль пакаленняў», спектакль тэатра-студыі «7 паверх» па матывах апавесці Б. Васільева «Заўтра была вайна», прымеркаваныя да 70-годдзя вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў і 70-годдзя Вялікай Перамогі. Ва ўніверсітэце ва ўрачыстыя дні былі арганізаваны тэатралізаваныя пляцоўкі: «Ваенная друкарня», «Палявы шпіталь», «Партызанскі штаб», «Палявая кухня» і інш.

Неабыхавасць да гісторыі вайны і нядаўняга мінулага ў нашай моладзі відавочная, што пацвярджаецца актыўным удзелам студэнтаў, магістрантаў і аспірантаў універсітэта ў канферэнцыі «Нацыянальная культура вачыма маладых», прысвечанай 70-годдзю Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне, якая адбылася 26 сакавіка 2015 года. Глыбокую зацікаўленасць праявілі навучэнцы і пры знаёмстве з гістарычнымі матэрыяламі, класічнымі і сучаснымі даследаваннямі ваеннай гісторыі, архіўнымі дакументамі. У ходзе выканання студэнтамі, магістрантамі і аспірантамі ўніверсітэта даследчай працы ў іх мацнее разуменне таго, што ў аснове духоўнага адзінства беларускага народа перад тварам страшнай пагрозы фашызму знаходзіцца магутны культурны падмурак усходнеславянскай цывілізацыі. У дакладах і паведамленнях падкрэсліваецца, што ў перамозе над фашызмам акумуляваны лепшыя якасці і

дасягненні брацкіх рускага, беларускага, украінскага народаў, духоўна-маральны вопыт хрысціянства, маральныя і эстэтычныя асновы ўсходнеславянскай і іншых культур народаў СССР, дасягненні савецкай культуры ў галіне літаратуры, мастацтва, навукі, філасофіі. Лейтматывам разважанняў беларускай студэнцкай моладзі аб вайне з'яўляецца перакананне, што нам ні ў якім разе нельга страціць маральную, духоўную перавагу над фашысцкімі і прафашысцкімі сіламі мінулага і сучаснасці, заснаваную на каштоўнасцях гуманістычнай маралі, дасягненняў класічнага мастацтва і літаратуры. Як сваю прафесійную задачу і адзін з прыярытэтных напрамкаў працоўнай і грамадскай дзейнасці студэнты ўніверсітэта – будучыя працаўнікі арганізацый і ўстаноў культуры і мастацтва – бачаць захаванне гістарычнай памяці пра Вялікую Айчынную вайну.

Вывучэнне падзей Вялікай Айчынай вайны, біяграфій яе ўдзельнікаў, сустрэчы з ветэранамі яскрава дэманструюць маладым людзям, што адданасць Радзіме, пачуццё патрыятызму, вернасць гуманістычным ідэалам і каштоўнасцям адыгралі вызначальную маральную ролю ў дасягненні Перамогі. Велізарнае значэнне мела не толькі інтэграцыя ваенных, матэрыяльных, эканамічных рэсурсаў нашай Радзімы: не менш значнай падставай для Перамогі стала духоўнае адзінства і згуртаванасць прадстаўнікоў розных сацыяльных груп, нацый, народаў, пакаленняў [8]. Вельмі важна было перамагчы фашызм ідэйна, атрымаць культурную, маральную, духоўную перамогу над злом, жорсткасцю, варварствам.

Такім чынам, эфектыўнае патрыятычнае выхаванне прадугледжвае вырашэнне комплексу канцэптуальна-тэхналагічных задач, у прыватнасці: павышэнне якасці сацыяльна-гуманітарнай адукацыі, мэтанакіраванае далучэнне студэнтаў да палітычных каштоўнасцей дзяржавы і нацыянальнай культуры; абнаўленне тэхналогій вучэбна-выхаваўчага працэсу з арыентацыяй на запыты грамадства і патрэбы спецыяліста сферы культуры; сучаснае інфармацыйна-аналітычнае і метадычнае забеспячэнне вучэбна-пазнавальнай практыкі; развіццё творча-пошукавага мыслення асобы на прыкладах мадэрнізацыі беларускага грамадства, рэалізацыі палітыкі і ідэалогіі суверэннай дзяржавы; прымянен-

▲ Выпускнікі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў

не аб'ектыўных і гібкіх крытэрыяў ацэнкі засвоеных ведаў, навыкаў і ўменняў; удасканаленне кіравання вучэбна-пазнавальнай дзейнасцю, самаадукацыяй студэнтаў.

Варта падкрэсліць, што ў сучасных умовах надзвычай важна захаваць духоўнае адзінства брацкіх славянскіх народаў, фарміруючы ў прадстаўнікоў малодшых пакаленняў пачуццё дачынення да Вялікай Перамогі. ─

ЛІТАРАТУРА

1. Послание Президента белорусскому народу и Национальному собранию. 8 мая 2012 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.president.gov.by/ru/news_ru/view/postlanie-prezidenta-belorusskomu-narodu-i-natsionalnomu-sobraniju-5798/. – Дата доступа: 11.02.2015.
2. Бондарь, Ю.П. Культура как образование: теоретико-прикладной анализ: моногр. / Ю.П. Бондарь, А. И. Смолик / М-во культуры Респ. Беларусь, Бел. гос. ун-т культуры и искусств; науч. ред. П.И. Бондарь. – Минск: БГУКИ, 2015. – 301 с.
3. Культура. Наука. Творчество: VIII Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 15 мая 2014 г.: сб. науч. ст. / М-во культуры Респ. Беларусь, Бел. гос. ун-т культуры и искусств; редкол.: В.М. Черник (пред.) [и др.]. – Минск: БГУКИ, 2014. – 390 с.
4. Матэрыялы XX Міжнародных Кірыла-Мяфодзіевічых чытанняў, прысвечаных Дням славянскага пісьменства і культуры (Мінск, 20–23 мая 2014 г.) / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; рэдкал.: В.Р. Языковіч (адк. рэд.). – Мінск: БДУКМ, 2014. – 297 с.
5. Музеі і патрыятычнае выхаванне: матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 28 ліст. 2011 г. / рэдкал.: М.А. Бяспалая (старш.) / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск: БДУКМ, 2014. – 179 с.
6. История и общественно-гуманитарные науки как инструмент цивилизационной войны против Русского мира: материалы круглого стола, Минск, 19 дек. 2014 г. – Минск: Ковчег, 2014. – 152 с.
7. Беларуская нацыянальная культура і асоба: XXXVIII навук. канф. студ., магістр. і аспір., Мінск, 19 крас. 2013 г.: зб. навук. арт. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; рэдкал.: В.Р. Языковіч (старш.) [і інш.]. – Мінск: БДУКМ, 2014. – 179 с.
8. Чуйков, В.П. Конец третьего рейха / В.П. Чуйков. – 2-е изд. – Минск: Беларусь, 1975. – 256 с.